

Thera Wijsenbeek

# Honger



### 3 Oktoberlezingen

Redactie: Prof. Dr. P.G.J. van Sterkenburg  
Prof. Dr. F.S. Gaastra  
Prof. Dr. R.P. Fagel

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en de opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar eigen manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

#### 3 Oktoberlezingen:

- 1997: R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998: J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadshuis en kerk na het beleg.*
- 1999: D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000: W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001: S. Groenveld. 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002: B. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003: L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004: R.C.J. van Manen, *3 oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005: C. Bordewijk, *'Lof zij den helden!'* Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.
- 2006: T. Wijsenbeek, *Honger.*

# Honger

Thera Wijsenbeek

3 Oktoberlezing 2006

Sdu Uitgevers, Den Haag

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle  
Zetwerk: Holland Graphics, Amsterdam  
Druk en afwerking: DeltaHage, Den Haag



Universiteit Leiden

© Thera Wijsenbeek, Leiden 2006.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 12 11691 0

## Honger

Dit relaas gaat over eten, of liever gezegd over het gebrek aan eten. Honger speelt in de geschiedenis van ons land als een traumatische en tegelijk heroïsche gebeurtenis tweemaal een hoofdrol: tijdens de Hongerwinter in de Tweede Wereldoorlog én tijdens het beleg van Leiden. Beide keren zouden door een hongersnood vele slachtoffers vallen. Beide hongerperiodes maakten zo'n diepe indruk ook bij latere generaties dat deze in het collectieve geheugen gegrift staan als zeer grote rampen zo niet de grootste ramp voor de bevolking tijdens beide oorlogen.

Juist omdat de gehele bevolking van Leiden zo op de proef werd gesteld – er stierven vermoedelijk zesduizend mensen tijdens de belegering –, wordt dit lijden in Leiden nog steeds beschouwd als een van de meest heldhaftige episodes in de vaderlandse geschiedenis en als de belangrijkste gebeurtenis tijdens de lange Tachtigjarige Oorlog. Terwijl toch Den Briel door de geuzen werd ingenomen en bij Alkmaar de victorie begon.

Ook de hongerwinter van 1944/1945 was voor degenen die toen in de grote steden van het Westen van het land woonden een zeer traumatische ervaring. Tussen de achttien- en twintigduizend mensen zijn toen de hongerdood gestorven. De ernstige honger en koude die in de winter 1944/45 werd geleden, zou nog aanleiding geven tot onbegrip en spanningen tussen deze stedelingen en degenen die na de oorlog terugkeerden uit Duitse concentratiekampen of uit Japanse interneringskampen in Azië. Natuurlijk hadden de kampbewoners geleden, maar 'wij', zo beweerden de achterblijvers, hadden de hongerwinter moeten doorstaan.<sup>1</sup> De historicus Trienekens zorgde daarom voor veel commotie toen hij in zijn dissertatie aantoonde dat er tot 1944 in Nederland helemaal geen echte honger was geleden en dat het voedselgebrek in de Hongerwinter niet veroorzaakt werd door het leegroven van voedselvoorraden door de Duitsers.<sup>2</sup> Uit zijn onderzoek blijkt dat er ondanks de hongersnood slechts een betrekkelijk kleine groep van bejaarden, alleenstaanden en bewoners van instellingen echt aan de honger is bezweken en dat kinderen, zwangere vrouwen, arbeiders, mijnwerkers, volgelingen van de Duitsers en zelfs onderduikers nog zoveel voedsel kregen dat zij konden overleven. Hieruit blijkt dat het schaarse voedsel niet gelijk werd verdeeld. Kennelijk was het mogelijk om via voorkeursbehandelingen, onofficiële kanalen én met geld nog aan een beetje extra etenswaar te komen ondanks de versterking van de aanvoerroutes van levensmiddelen. Dit brengt mij op de vraag hoe het eigenlijk met

de voedselvoorraad, de distributie en de productie van voedsel gesteld was tijdens het beleg van Leiden.

### Beeldvorming over de honger

Gebrek aan voedsel is in het menselijke bestaan zo'n ingrijpend verschijnsel, dat het niet verwonderlijk is dat achteraf in de belevingswereld de honger nog erger wordt gemaakt dan deze in feite was. Niet alleen gebeurde dit met de Hongerwinter maar eveneens met het beleg van Leiden. Het is niet voor niets dat al spoedig na het beleg het verhaal opdook over burgemeester Van der Werff, die liever dan de stad over te geven aan de vijand, de hongerige en oproerige menigte zijn arm aanbood om iets te eten te hebben. Dit vermoedelijk apocriefe verhaal verwoordt in ieder geval zeer beeldend de dramatiek van een hongerige en uitgeputte bevolking die met de moed der wanhoop uiteindelijk toch volhield.<sup>3</sup> In de vele boeken en toneelstukken, die in de loop der eeuwen over deze episode zijn geschreven, zien we steeds de honger als het meest dramatische gebeuren tijdens het beleg naar voren komen. Natuurlijk werd er honger geleden, maar belegerden en belegeraars hadden beiden motieven om de dramatiek van de hongersnood te overdrijven.

Voor iedereen en elke partij, die betrokken was bij het beleg van Leiden, zou juist dat menselijk leed of het overwinnen een belangrijke rol spelen in de oorlogspropaganda en de geschiedschrijving daarvan. Immers de heldhaftige aanhangers van Oranje in de stad konden aantonen hoe standvastig zij ondanks de honger zelfs hun leven op het spel zetten voor de goede zaak; de stad werd niet door de Spanjaarden veroverd.

Maar ook voor de Spaanse belegeraars was het van belang om de verhalen over de honger in Leiden aan te dikken en te overdrijven. Dat had alles te maken met de militaire tactiek van de Spaanse legeraanvoerders. Toen bij de belegering van Haarlem en Alkmaar was gebleken dat de kanonnen van het Spaanse leger niet in staat waren om stadsmuren te vernietigen en een goede bres daarin te slaan, veranderde hun strategie. Uithongering van de Haarlemse bevolking bleek de beste manier om de stad tot overgave te dwingen. Immers, toen het Spaanse leger de geuzen op het Haarlemmermeer had verslagen, waardoor voedselvoorraden de stad niet meer konden bereiken, viel de stad.<sup>4</sup> Daarom richtte de Spaanse legerleiding zich op een omsingeling en uithongering van de volgende opstandige stad, Leiden. Militaire strijd werd vervangen door uithongering, waarbij een effectief



*Afb. 1. De zelfopoffering van burgemeester Van der Werff 1829. Gravure naar het schilderij van Gustaaf Wappers (1803-1874) [Regionaal Archief Leiden].*

afsluiten van de voedseldistributie naar de stad de slag moest beslissen. Eigenlijk, zo beweerde Robert Fruin, is Leiden in feite niet belegerd, maar slechts ingesloten en uitgehongerd.<sup>5</sup>

Honger werd daarom zowel voor de bezetter als de belegerden het belangrijkste aandachtspunt in de strijd. Hoe meer honger de belegerden leden des te meer getuigde dit van hun heldenmoed. Hoe meer Leiden kampte met voedselgebrek des te meer hadden de Spaanse legeraanvoerders succes met hun nieuwe tactiek. Dus beide partijen waren erbij gebaat om in hun propagandaoorlog de uithongering van Leiden in het middelpunt van de belangstelling te zetten en de honger misschien erger af te schilderen dan deze in werkelijkheid was.

### **Honger door misoogsten en economische malaise**

Honger was voor Leidse paupers in de zestiende eeuw geen onbekend verschijnsel. Door het verval van de lakennijverheid steeg de werkloosheid, en omdat in deze periode bovendien door misoogsten en speculatie de graan-

prijzen torenhoog konden oplopen waardoor het brood onbetaalbaar werd, geraakten gezinnen in diepe armoede.

In het begin van de zestiende eeuw ging het slechts om bepaalde jaren met een slechte economische conjunctuur, bijvoorbeeld in 1514, toen een derde deel van de bevolking armlastig werd. Rond 1545 werd de werkgelegenheid veel ernstiger getroffen en zou veertig procent van de Leidse bevolking voor bedeling in aanmerking komen. Om een dreigende hongersnood te voorkomen kochten in dat laatste jaar huiszittenmeesters, die verantwoordelijk waren voor de armenzorg in de parochies, voor het eerst met steun van de stad graan in om aan behoeftigen in deze dure tijden goedkoop brood te kunnen verschaffen.<sup>6</sup>

Ook in 1552 heerste er een tekort aan graan en in 1555-1557 werd er in Leiden weer rogge door de huiszittenmeesters aangekocht om broodprijzen niet te hoog te laten oplopen. Bovendien ging het in de tweede helft van de zestiende eeuw uitermate slecht met de lokale economie, waardoor de stijging van de broodprijzen extra hard aankwam. In 1560 was de aloude Leidse draperijenijverheid totaal ingestort en deze neergang veroorzaakte een grote werkloosheid onder de bevolking. Elke stijging van de graanprijzen betekende voor de al verpauperde bevolking een acute ramp en een bestaanscrisis. Veel inwoners van Leiden hadden sindsdien geen reserve meer voor barre tijden. En die lieten niet lang op zich wachten.

In de jaren 1562-1563 dreef een schaarste aan graan in Europa de prijzen zo op, dat de magistraat opnieuw overging tot het laten bakken van goedkoop stadsbrood voor de armen én tot een controle op graanvoorraden die met het oog op speculatie achter de hand werden gehouden. Direct daarop volgde een echte hongersnood vanwege de strenge winter van 1564 op 1565, die tevens gepaard ging met een pestepidemie. Armoede en de sterfte tijdens epidemieën zijn nauw met elkaar verbonden en deze uitbraak toont dan ook aan hoe hoog de nood was. Omdat de kosten voor voedsel en brandstof door schaarste en/of speculatie zo waren gestegen, kregen diverse Leidenaren loonsverhogingen om de nood te lenigen.

Had de honger eerst vooral economische achtergronden – misoogsten, een slechte conjunctuur en verval van de nijverheid –, later zou politieke onrust de fluctuaties in de graanprijzen alleen nog maar verergeren. Door een oorlog tussen Denemarken en Zweden van 1563 tot 1570 kwam de graantoevoer uit het Oostzeegebied herhaaldelijk in gevaar. Zo werd in 1565 de Sont afgesloten, waardoor de import uit Polen, de graanschuur van Europa, werd geblokkeerd. Dit leidde weer tot wilde speculaties van graanhandelaren die hun voorraad achter de hand hielden in de hoop om nog

meer winsten te kunnen maken.<sup>7</sup> Daarom besloot het Leidse stadsbestuur in 1566, het jaar van de Beeldenstorm, wederom om graanvoorraden in te kopen om de verpauperde bevolking letterlijk van een hongersdood te redden. Het is niet voor niets dat het jaar 1566 het ‘hongerjaar’ werd genoemd. Gegevens ontbreken om vast te stellen of en hoeveel mensen er in dit jaar door de honger zijn omgekomen.

Omdat hoge graanprijzen bijna een chronisch probleem waren geworden, kocht de Leidse magistraat in 1567 een oud gasthuis op de Steenschuur om daar een graanschuur van te maken, zodat zij een voorraad konden aanleggen voor noodsituaties.<sup>8</sup> Twee jaar later was het weer raak en steeg de prijs voor brood excessief gedurende vier jaren, van 1568 tot 1573. Bovendien kwam in 1571 door een misoogst in heel Noordwest Europa de graanexport uit dat gebied tot stilstand.<sup>9</sup> Omdat de arme bevolking door eerdere hongersnoden en door de werkloosheid al erg verzwakt was, kwam dit extra hard aan. Hoe hard blijkt wel uit de besmettelijke ziekten, vermoedelijk ook pestepidemieën, die weer toesloegen in de jaren 1568-1569 en 1572-1574. De weerstand was gebroken en de pest en allerlei andere besmettelijke ziekten kregen dan snel een dodelijke afloop.<sup>10</sup> Kortom, drie generaties arme Leidenaren hadden al vóór het beleg geleden onder perioden van hongersnood.

### Organisatie armenzorg en brooduitdelingen in Leiden

We zagen al dat de Leidse overheid en de parochies sporadisch te hulp kwamen door geld te verstrekken voor inkoop van graan in extreme hongersjaren. Maar op welke wijze werden armen gesteund in ‘normale’ tijden? In alle steden gaven liefdadige instellingen als gasthuizen en kloosters aan behoeftigen voedsel, kleding en brandstof. Hoeveel en hoe frequent die uitdelingen plaatsvonden hing geheel af van de kapitaalkrachtigheid van die godshuizen. Het Catharinagasthuis beschikte bijvoorbeeld over zoveel kapitaal en land, dat het zelf een brouwerij en een bakkerij bezat en dat het van zijn eigen landerijen slachtvee, kaas en boter kon betrekken. Bovendien kreeg dit gasthuis van de stad op de markt afgekeurde en in beslag genomen levensmiddelen zoals boter, haring, vlees, gevogelte en brood. Zodoende kregen de patiënten altijd genoeg voedsel al liet de kwaliteit soms te wensen over.

Andere armen in de stad konden voor ondersteuning – die meestal bestond uit brooduitdelingen – vooral terecht bij de verschillende paro-

chies. Elke parochie had haar eigen middelen. Kapitaal was evenals bij andere liefdadige instellingen opgebouwd uit schenkingen, legaten en soms subsidies van de overheid. Geld voor deze hulp kwam vooral van particulieren die in hun testament hadden vastgelegd dat op hun sterfdag een memoriemis voor hun zielenheil moest worden opgedragen en dat aan de bezoekers van deze mis brood en ander voedsel werd uitgereikt. Deze brooduitdelingen waren dus afhankelijk van de vrijgevigheid en hielden geen enkel verband met acute noodsituaties of duurtijden. Deze armenzorg werd georganiseerd door de drie Leidse parochies en bestuurd door de huiszittenmeesters ofwel de Heilige Geestmeesters. Veel van deze bestuurders waren vertegenwoordigers van het stadsbestuur, zodat de armenzorg van de parochies voor een belangrijk deel in wereldlijke handen lag.<sup>11</sup>

Al rond 1430 organiseerden parochies een gaarkeuken waar ten hoogste vijftig armen twee maal per week een warme maaltijd kregen. In 1568 konden de armen nog maar vier keer per jaar gebruik maken van deze 'Mynnenpot'. Tijdens de kerstdagen van 1570 kregen 2530 armlastigen in Leiden, vermoedelijk de enige keer in dat jaar, brood en porties spek uitgedeeld, waaruit af te leiden valt dat in dat jaar ongeveer een kwart van de Leidse bevolking tot de armlastigen hoorde.

Uit dit voorbeeld blijkt dat de oude middeleeuwse liefdadigheid in de zestiende eeuw afkalfde. In Leiden verarmden textielondernemers zodat zij minder schenkingen konden verlenen. In de strijd tegen de verarming van de stad en om de armenzorg te ontlasten trad het stadsbestuur steeds harder op tegen zwervers en bedelaars, die genadeloos de stad uit werden gezet.<sup>12</sup> Datzelfde stadsbestuur werd door de toenemende armoede in de zestiende eeuw meer en meer gedwongen tot het verlenen van subsidies en werd zo steeds meer betrokken bij de armenzorg.<sup>13</sup> Bovendien klonken er van humanistische en protestantse zijde in deze periode steeds meer protesten tegen de onbeperkte en in hun ogen weinig kritische liefdadige hulp van kerken en kloosters. In het gedachtegoed van deze nieuwe stromingen werd de mens verantwoordelijk gesteld voor zijn eigen daden, en werd armoede steeds meer gezien als het resultaat van moreel verval. Meer en meer werden armen door deze mentaliteitsverandering in de zestiende eeuw aan hun lot overgelaten, en dat in een periode waarin juist door bevolkingsgroei en de slechte economie het leger armen groeide. In de nijverheidsstad Leiden stonden in de tweede helft van de zestiende eeuw vele arme gezinnen in de kou.

## Dagelijks menu

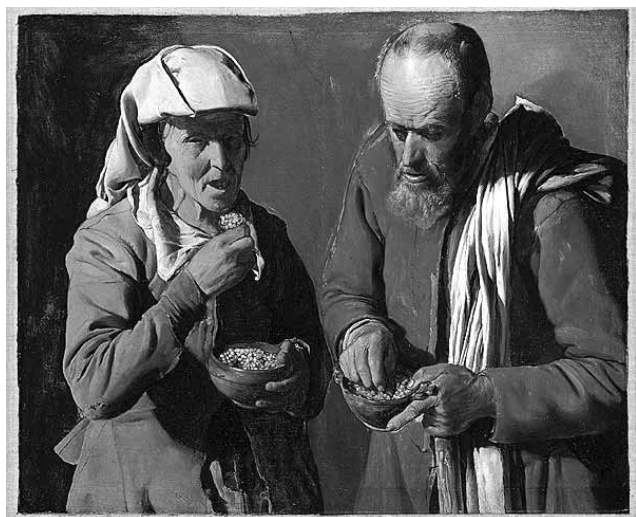
Brood vormde het hoofdbestanddeel van het dagelijkse menu, niet alleen voor de armen zoals blijkt uit de voedseluitdelingen maar ook voor de middenklasse en de elite. In steden bakte bijna niemand zelf brood, omdat de meeste huizen geen eigen oven hadden. In alle boedelinventarissen uit de zestiende tot de negentiende eeuw staan daarom bij de uitgaven schulden van stedelingen bij de bakker vermeld, of het nu om arme of om rijke inwoners ging.

Roggebrood was het goedkoopst, en werd door eenvoudige inwoners gegeten; alleen de meer vermogende lieden aten wit tarwebrood. In de achttiende eeuw werd dit in Leiden zelfs het ‘professorenbrood’ genoemd.<sup>14</sup>

Als er dan onvoldoende graan was en een gebrek aan brood, bestonden er dan geen alternatieven? In Frankrijk bijvoorbeeld werden tamme kastanjebossen aangeplant om in jaren van misoogsten voor een alternatief en voedzaam eten te zorgen. Voor de Hollandse alternatieven moeten we kijken naar de eetgewoonten in de zestiende eeuw. Veel is daar eigenlijk niet over bekend, maar uit zeer verschillende bronnen is het toch mogelijk een beeld hiervan bij elkaar te sprokkelen.

Uit de voedseluitdelingen aan de armen blijkt al dat (rogge)brood voor armen het belangrijkste voedsel was, maar er werd natuurlijk ook ander voedsel gegeten. In het Sint Elisabethgasthuis kregen de zieken in 1428 twee broodmaaltijden per dag. Bij het brood werd boter en kaas gegeten en als drank kregen de patiënten melk, bier en soms een glaasje wijn. Verder werden er dagelijks één of zelfs twee warme maaltijden verstrekt die behalve een ‘potaetsie’ (soep) van bonen, erwten en spek, altijd vis, vlees of gevogelte bevatten. Rond 1500 kregen de zieken nog dankzij memoriegiften in het Catharinagasthuis 159 wijnschenken, 25 warme maaltijden met vlees, 24 maaltijden met brood of Gentse koeken en 4 uitdelingen van suiker per jaar.<sup>15</sup> Maar met de verarming van de liefdadige instellingen in de loop van de zestiende eeuw zal het ziekenhuismenu ook wel kariger zijn geworden.

Uit een proces dat in de jaren 1602-1608 bij het Hof van Holland gevoerd werd naar aanleiding van een geschil tussen de Leidse overheid en de groentetelers in de omgeving van de stad over een belasting, komen we weer iets meer te weten over eetgewoonten van paupers. Groentetelers beweerden toen in hun verweer dat de armen boter op het brood vervingen door uien en radijs, en in plaats van lekkere appels aten de kinderen rauwe kool. ‘Warmoesvruchten aldermeest bij den schamelen geconsu-



*Afb. 2. Erwten etend echtpaar, Georges de la Tour, ca. 1660 [herkomst onbekend].*

meert (worden), den armen buyck wordt met het warmoes gevolt'.<sup>16</sup> Wortelen vervingen dikwijls het vlees. In Leiden werd dat 'blinden hutspot eten' genoemd. Uit brood, erwten, bonen, kool, wortels en ui bestond dus in de zestiende eeuw het eten van de armen, dat slechts zo nu en dan werd aangevuld met een stukje spek of ingewandenvlees.

Ook in de middenstandsgezinnen maakte men een 'potje', zoals blijkt uit zestiende-eeuwse Leidse boedelbeschrijvingen. Bijvoorbeeld in het gezin van de messenmaker Jan Ijsbrantsz. op de Hoge Woerd, die samen met zijn vrouw Jannetje tijdens het beleg aan de pest zou overlijden. Dit echtpaar behoorde tot de gegoede middenstanders. Zij kookten, zoals iedereen in die tijd, op een open vuur, waarboven een kookketel kon worden opgehangen aan een verstelbare haak, de zogenaamde heugel. De vuurplaats in dit gezin bevond zich in een schoorsteen, maar in veel arme huizen moest men het doen zonder een rookkanaal. Dan kookte en stookte men midden in de kamer of buiten op de plaats. Aan het keukengerei van deze messenmaker is te zien dat in dit gezin maaltijden werden klaargemaakt in koperen en ijzeren ketels of in een aarden pan.<sup>17</sup> Veel huisgezinnen hadden een speciale ketel voor de bereiding van vis. Omdat koperen ketels en pannen erg duur waren, ontbraken deze in arme gezinnen. Het menu van middenstanders bestond volgens een zestiende-eeuws gedichtje uit 'Gierst,

gerst, linzen, erwten, en bonen. En bloedworst, worst, soepen, rapen en kool daarmee vullen zij hun lijf.<sup>18</sup>

Recepten uit zestiende-eeuwse kookboeken tonen aan dat ook in de rijkste kringen nagenoeg al het eten in ketels werd klaargemaakt.<sup>19</sup> Volgens een Gents kookboek uit 1560 bestond een hutspot uitsluitend uit een stoofpot van varkensvlees waaraan rode wijn, kaneel, peper en kruidnagelen waren toegevoegd. Volgens hetzelfde principe kon de rijke gebruiker van deze recepten ook een hutspot maken van hertenvlees met uien.<sup>20</sup>

De echte hutspot in die tijd bestond, volgens het Woordenboek van de Nederlandse Taal, uit verschillende door elkaar en samen gekookte spijzen, meestal klein gehakt, waaronder het vlees doorgaans het belangrijkste element vormde. Dit bevestigt een ordonnantie uit 1556 van de Haagse vleesbank die gebod dat vlees, **hutspot** genoemd, alleen onder die naam verkocht mocht worden wanneer dit naar oude gewoonte in 'smeer'(vet) komende uit het 'vuurbed' (het braden) was bereid.<sup>21</sup> Dit gerecht lijkt veel op rillettes, waarbij gekookt of gebraden vlees in dik vet bewaard wordt. Wanneer in de zestiende eeuw over Spaanse hutspot werd gesproken dan ging het om een gerecht van stukjes gehakt kalfs- of schapenvlees met een eiersaus. Grote heren aten, wederom volgens het Woordenboek van de Nederlandse Taal, een hutspot van rundvlees met pruimen; arme lieden een stoofpotje met erwten, bonen, ajuinen en 'salaed'. Aardappelen werden in de regio Leiden pas voor het eerst in 1715 vermeld, en zouden pas halverwege de achttiende eeuw een volksvoedsel worden en gedeeltelijk brood gaan vervangen.<sup>22</sup> Pas in de negentiende eeuw bestond de hutspot in de Noordelijke Nederlanden uit aardappelen, penen, uien en klapstuk. Onze Zuiderburen gebruikten toen een meer culinaire variant. Daarvoor werden pastinaken, aardappelen, penen, preien, rapen, savooiekolen, uien, selderij en sla allemaal in stukjes gehakt en vermengd met een stuk varkensvlees: een poot, staart, oor of worst. In deftige gezinnen voegde men daar nog een stuk rundvlees of ossentong aan toe.<sup>23</sup>

Bij arm en rijk was het dus gewoonte om éénpansmaaltijden, de hutspot, klaar te maken. Roosters, die in heel veel inventarissen zijn teruggevonden, werden in ieder geval gebruikt voor het bereiden van appels en paling.<sup>24</sup> Misschien ook voor stukjes vlees. Maar volgens de recepten uit het kookboek van 1560 dienden roosters en spitten alleen om het vlees even aan te braden, waarna het vlees verder gegaard werd in een soort soep of stoofpot in een ketel. Wafelijzers, een zeer geliefd voorwerp in de zeventiende eeuw, ontbreken in de 64 Leidse zestiende-eeuwse boedelbeschrijvingen uit de Weeskamer, die ik voor dit onderzoek heb geraadpleegd.



*Afb. 3. De kookpot van de Lammenschans [Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden].*

Ander huisraad dat een indicatie van het eetgedrag kan geven zijn manden, kuipen en korven om voedsel te bewaren, zoals voor kaas en vlees. In enkele middenstandsgesinnen zoals bij de messenmaker vond ik moeschotels, ofwel schotels om groenten op te dienen. Hoewel uit de schuldenposten in inventarissen blijkt dat er veel boter werd gekocht, treft men in diezelfde inventarissen geen beschrijving aan van speciale botervloten of boterkuipen.

Zoals te verwachten valt, bezaten alleen rijke gezinnen of herbergen wijnkannen. Bier, waarin overigens bijna geen alcohol zat, was volksdrank nummer één. Echt arme mensen dronken dunnebier, een afvalproduct van de bierbrouwerijen. Melk werd slechts gedronken door zwangere vrouwen en zieken.

### Distributie

Vanzelfsprekend hing het voedselpakket af van de distributiekkanalen naar de stad. Rogge en tarwe werden voor een belangrijk deel aangevoerd met binnenschepen uit Amsterdam, waar grote voorraden graan opgeslagen lagen die uit het Oostzeegebied werden aangevoerd en vanuit deze haven gedistribueerd naar het binnen- en buitenland. Natuurlijk konden Leidse

graanhandelaren ook graanoogsten van Hollandse akkers opkopen, maar dat graan was volstrekt ontoereikend om de gehele bevolking van Holland te voeden. De aanvoer van groente en fruit kwam wel uit de naaste omgeving. Uit Leidse gildenbepalingen valt te achterhalen welke groente en vruchten in Leiden op de markt werden gebracht: 'Cool, peen, ajuyne, wortelen, plucerweten, plucboonen, knollen of rapen, radijzen, saladen, appelen, peeren, noten ende andere gelijcke vruchten'.<sup>25</sup>

Rondom Leiden zou in de zestiende eeuw het eerste grote tuinbouwgebied in Holland tot ontwikkeling komen.<sup>26</sup> In Leiderdorp, Oegstgeest, Rijnsburg en Zoeterwoude lagen veel kooltuinen, moestuinen en boomgaarden die de stad van groente en fruit voorzagen. Warmoesiers pachtten dikwijls van particulieren, kloosters of liefdadige instellingen deze tuinbouwgronden. Het Catharinagasthuis verpachtte bijvoorbeeld in Leiderdorp veertien tuinen waarvan elf als moestuinen door Leidse warmoesiers waren gepacht en drie door fruittelers van vooral appels. In hetzelfde dorp, waar minstens nog vijftien andere grote warmoestuinen en minstens nog vier grote boomgaarden lagen, bezat de Leidse burgemeester Simon van Heemskerck de grootste boomgaard.<sup>27</sup> Veel inwoners van Leiden hadden bovendien nog een moestuintje of boomgaard binnen de stad of net buiten de wallen om daar groente en fruit te telen voor eigen gebruik. Vooral in de Waard lagen veel van deze 'volkstuintjes'. Dit was in wezen een overblijfsel uit het voedselsysteem in de dertiende en veertiende eeuw, toen binnen de wallen tuinen met groente, kruiden en vruchten voor het grafelijke hof werden geteeld. Met de groei van Leiden moesten boomgaarden en moestuinen plaats maken voor huizenbouw, maar nog steeds woonden er in de zestiende eeuw boeren in de stad. Hun vee zal in vele gevallen buiten de stadsmuren hebben geweid, maar ook binnen de veste. Ondanks de stadsuitbreidingen behield Leiden zo nog landelijke trekjes. Uit boedelinventarissen blijkt dat veel particulieren, zoals een winkelier en een kuiper kippen hielden en varkens. Bakker Pieter Claesz. bezat behalve een varken en kippen ook een koe, die ergens bij een kudde van een boer in de wei mocht grazen. Nog in het begin van de twintigste eeuw hielden verschillende Leidse stadsbewoners kippen en varkens.<sup>28</sup>

Brood, boter, vis en vlees mochten in Leiden officieel alleen door gildenleden worden verkocht. Prijzen en kwaliteit van dit voedsel werden aan strenge regels gebonden. Daarom hadden bakkers, allen verplicht lid van hun gilde, te maken met strenge bepalingen over het gewicht en de hoogte van de broodprijzen. Dit systeem hield het brood betaalbaar voor de armen die anders 'dit nootwendigh levensmiddel' niet meer konden aan-

schaffen.<sup>29</sup> Ook officiële appel- en groenteverkopers, die eveneens in een gilde zaten, verkochten hun waren in een winkeltje. Keurmeesters hielden toezicht op de kwaliteit van het voedsel. Alle afgekeurde waar werd aan liefdadige instellingen gegeven. Nog in de negentiende eeuw aten armen afgekeurd vlees en vis, dus het is waarschijnlijk dat bedorven en afgekeurde waar ook in de zestiende eeuw tegen afbraakprijzen haar weg vond naar de arme consument.

Maar op de wekelijkse markt op zaterdag en tijdens de jaarmarkten mochten buiten de gilden om kooplui en boeren van buiten de stad hun producten in Leiden verkopen, mits zij natuurlijk betaalden voor hun kraam. Vlees en brood verkochten zij vermoedelijk niet. Wel gingen daar kazen over de toonbank, koekjes en allerlei groente, en vissersvrouwen leurdren op de markt met hun waar. Op de varkensmarkt verhandelde men wekelijks levende beesten.

### Vluchtelingenstromen en troepenbewegingen

Terug naar de rauwe Leidse werkelijkheid tijdens de beginjaren van de Opstand. Vanaf de Beeldenstorm in 1566 verkeerden de stad en het gewest Holland in feite in een staat van burgeroorlog, waarin troepenbewegingen en vluchtelingenstromen het normale leven totaal ontregelden. Direct na de Beeldenstorm waren 60.000 protestante Nederlanders naar Duitsland en Engeland gevlucht.<sup>30</sup> Het Spaanse leger, dat in 1575 uit ongeveer een even groot aantal manschappen bestond, trok vaak een spoor van plunderingen en brandstichtingen door de Nederlanden. Willem van Oranje bracht een huurleger van 16.000 Duitsers op de been en trok in 1572 richting Bergen in Henegouwen.<sup>31</sup> Verder zwierven er in de Nederlanden een onbekend aantal geuzen rond. Door al die troepenbewegingen die gepaard gingen met rooftochten en brandstichtingen werd het platteland steeds onveiliger. Voor veel boeren en kloosterlingen die op het platteland woonden, werd de situatie te gevaarlijk en zij vluchtten voor de troepen uit naar de steden. Dikwijls namen zij hun have en goed mee, maar soms kwamen zij daar volledig berooid aan.

Zo raakten ook de steden geheel ontregeld door de oorlog en de vluchtelingenstromen. Ook Leiden ontkwam al vóór het beleg niet aan de gevolgen van deze burgeroorlog. In de jaren 1569 en 1571 moesten Leidenaren Spaanse soldaten inkwartieren, waardoor er nog meer protestanten op de vlucht sloegen. Toen de stad in 1572 overging naar de Prins van Oranje

keerden vele protestanten weer terug en maakten eerst 160 en later 468 geuzen kwartier in Leiden die voor veel overlast zorgden door katholieke geestelijken te bedreigen en soms kloosters te plunderen. Veel geestelijken en katholieke bestuurders kozen na deze overgang van Leiden het hazenpad. Echter, op drift geraakte boeren en geestelijken stroomden van het platteland de stad binnen.

Aan de vooravond van het eerste beleg, dat zou gaan duren van oktober 1573 tot maart 1574, liepen de spanningen hoog op. Ter verdediging van de stad werden 800 Waalse soldaten ingekwartierd, deels bij burgers, deels in geconfisceerde huizen van gevluchte katholieken. Evenals bij de geuzen ging het hier om een ruig volkje, dat nonnen lastig viel, kleren van katholieken stal en voor andere overlast binnen de stadsmuren zorgde. Zo kreeg Hillegont Jansdr., weduwe van Blaserus Symonsz., grote problemen met deze soldaten. Zij woonde op de Burcht en daar pikten militairen vruchten van haar bomen, waarbij zij soms hele takken daarvan afhaalden en de bomen vernielden. Toen zij een volgende keer daar aanmerkingen over maakte, kreeg zij stenen naar haar hoofd geslingerd en moest in allerijl haar huis invluchten.<sup>32</sup>

Alleen al uit de bewonersgeschiedenis van het Rapenburg blijkt dat aan de vooravond van de belegering veel rijke Leidenaars, die beslist niet allemaal tot de zogenaamde glippers (uitgeweken Spaansgezinden) behoorden, hun heil ergens anders hadden gezocht. Die laatste groep bestond in Leiden overigens uit tussen de 80 en 135 man.<sup>33</sup> Voor de economie van de stad, die toch al zo te lijden had van het nagenoeg verdwijnen van de textielnijverheid, vormde deze uittocht van rijken een ramp voor de middenstand. Die uittocht had ook tot gevolg dat middenstanders en gevluchte boeren zich nestelden in de deftige wijken van de stad, zoals ook gebeurde op het Voorhout in Den Haag in deze periode.<sup>34</sup> In het grote Romaklooster woonden soldaten en gevluchte boeren inclusief hun meegenomen vee, en in sommige huizen van gevluchte rijke stadsbewoners vestigden zich veel armere middenstanders die de kans aangrepen om fraaier te gaan wonen.

Ondanks de officiële confiscatie van alle Leidse kloosters bleven veel nonnen gewoon in hun klooster zitten en zij namen bovendien nog gevluchte medezusters op binnen hun gelederen. Al met al zouden er tijdens het beleg ongeveer honderd nonnen en andere geestelijken en een onbekend aantal gevluchte boeren in de stad wonen. De grote groep armen, die al generaties lang leed onder werkloosheid en pauperisme, bleef eveneens achter in de stad.

In welke barre omstandigheden de vluchtelingen konden verkeren, blijkt uit het relaas van Wouter Jacobsz. die als vluchteling in Amsterdam terecht was gekomen. Veel vluchtelingen werden onverbiddelijk weggestuurd, in deze stad liepen boeren als 'gejaegde scapen, haer goet vluchtende, haer beesten vervoerende ende haer hoy'.<sup>35</sup> Brood was nauwelijks te krijgen, werk voor de vluchtelingen evenmin en velen waren om in leven te blijven gedwongen om te gaan bedelen. Meestal hadden vluchtelingen daar geen familieleden of bekenden op wie zij anders in geval van nood konden terugvallen. Zelfs naar Den Haag dat zonder muren toch uiterst onveilig was, vluchtten boerenfamilies.<sup>36</sup> Omdat de steden afgeladen vol waren met hongerige vluchtelingen, braken geregeld besmettelijke ziekten uit. In veel Hollandse steden had men te kampen met een door de migratiebewegingen geheel ontwrichte samenleving en met besmettelijke ziekten en pestepidemieën. In de jaren 1573/1574 braken op vele plaatsen epidemieën uit.<sup>37</sup>

### Hamsteren en het voedseldistributiesysteem stort in...

Vanaf 1568 zijn er in boedelinventarissen aanwijzingen te vinden dat er in heel Holland gehamsterd werd.<sup>38</sup> Iedereen bereidde zich op het ergste voor. Alleen al het feit dat de Haagse stadsregering een verbod deed uitgaan dat huishoudens niet meer dan een voedselvoorraad voor een half jaar in huis mochten hebben, spreekt boekdelen.

Ook Leidse gezinnen hamsterden. In juni 1573 bezaten messenmaker Jan (Porper) IJsbrantsz. en zijn vrouw op de Hoge Woerd al een hele voorraad 'victualiën': een zak rogge, anderhalve zijde spek, acht stukken gerookt vlees en een gerookte halve varkenskop. Het heeft niet mogen baten. Want volgens een rekening van vele jaren later, waarbij de inkomsten uit deze boedel nog verantwoord werden ten behoeve van hun verweesde kleinkind, stond als opmerking 'Overmits d'oorloghe ende belegeringhe deser stede van Leyden en vermits beide grootouders aan de pest zijn overleden'.<sup>39</sup> Om zich voor te bereiden op de oorlog hadden ook Leidse liefdadige instellingen levensmiddelen gehamsterd.<sup>40</sup> Het Catharinagasthuis dat eerst levensmiddelen kon betrekken van zijn eigen boomgaarden, landerijen en goederen, kocht na de plunderingen van die landerijen in 1573 nog tweemaal per maand op grote schaal vlees, boter en kaas in. Ook vis, zij het in veel kleinere hoeveelheden: gezouten vis, stokvis en een keertje zalm.<sup>41</sup>

Wie hamsterde, schafte zijn voedsel niet alleen in de stad aan. Stedelingen die niet de luxe hadden van een eigen moestuin, trokken zelf het platteland op om te hamsteren. Diverse verboden hierop, zowel van de 'Spaanse' overheid als van de geuzen, wijzen volgens mij op 'hongertochten' van stedelingen naar de boeren.<sup>42</sup> Een gelukkige bijkomstigheid was, dat alle Leidenaars die in de buurt van de stad een tuintje of een buiten hadden, hun oogst al binnengehaald hadden voordat het eerste beleg in oktober begon.

Onregelmatig konden zeker vanaf 1572 ineens grote voorraden voedsel op de markt komen, bijvoorbeeld wanneer Spaanse troepen of de geuzen bij hun strooptochten zoveel hadden buitgemaakt dat zij gestolen vlees of groente ter verkoop aanboden. Ook werden door vluchtelingen die hun vee niet wilden of konden meenemen veel koeien afgemaakt, 'opgezouten' en aan de consumenten verkocht.

De aanvoer van voedsel uit de naaste omgeving van Leiden raakte vanaf eind 1572 al geheel ontregeld. Afgezien van de troepenbewegingen in de omgeving van Leiden en de vernielingen die de soldaten aanbrachten, werd de voedselvoorziening bovendien nog ernstig verstoord toen de Prins van Oranje een order uitvaardigde om ter verdediging van Leiden gebouwen, boomgaarden en tuinen die direct aan de Vestgracht lagen te laten slopen. Later werd de gehele voorstad buiten de Rijnsburgerpoort gesloopt, waardoor onder andere kloosters en kastelen met prachtige oude boomgaarden werden vernietigd.<sup>43</sup> De grote tuin buiten de stad van de familie Knotter, die een fortuin had verdiend in de lakenhandel, werd in 1573 verwoest.<sup>44</sup> Al vóór het beleg hadden plunderende troepen een ravage aangericht op het platteland door vee en gewassen te stelen.<sup>45</sup> Maar toch bleven nog heel wat boerderijen in bedrijf.

Het volgende voorbeeld geeft aan dat er nog steeds veel voedsel op de markt was én dat de situatie op het platteland steeds grimmiger werd. In 1573 had een Leidse bakkersweduwe die kennelijk ook in zuivel handelde, van een zekere Pieter Mouwerijnsz. uit Rijpwetering 541 pond kaas en een achtste deel boter gekocht. Deze man verklaarde nog diverse malen naar de botermarkt in Leiden te zijn gegaan om zijn waar te verkopen en dat hij nog dagelijks 'hoyszuyvel' aan mensen uit Delft en andere plaatsen verkocht die zich kennelijk bij hem op de boerderij aanmeldden. Hij had wel veel last van op de Wetering en de Kaag gelegerde soldaten die room uit zijn melk en zelfs uit zijn kazen stalen en die zijn nog onrijpe kazen meepikten.<sup>46</sup>

## Voedselvoorziening tijdens het eerste beleg: oktober 1573 - maart 1574

Oktober 1573 was het dan zover. Waar iedereen al bang voor was, Leiden werd voor het eerst belegerd door de Spaanse troepen. Natuurlijk was dit een angstige situatie, maar wanneer we naar de voedselvoorziening kijken, dan faalde de Spaanse tactiek van uithongering geheel. En wel om de volgende redenen.

Om de verdediging van de stad te verbeteren werden al direct in oktober in de boomgaarden en warmoestuinen in de buurt van de stad allerlei begroeiing weggehaald: 'aelbessen, cruysdoorne, doernen heyningen, hagen ende andere ruychten', maar de oogst van bessen was al binnen.<sup>47</sup> Voor de sloop van kloosters, kastelen, huizen met hun boomgaarden en warmoesgronden in de naaste omgeving van de stad schakelde het stadsbestuur Leidenaars in, die van de gelegenheid gebruik maakten om onder andere voedsel uit de moestuinen en boomgaarden te onttrekken. Het stadsbestuur probeerde dit tegen te gaan door soldaten te laten patrouilleren en streng te straffen. Maar ook soldaten van welke partij dan ook lieten zich bij het stelen van voedsel niet onbetuigd. Cornelis Maartensz. die een grote boomgaard pachtte van de abdij van Rijnsburg kon in deze periode niet verhinderen dat de soldaten al het fruit van zijn bomen plukten.<sup>48</sup> Andere Leidenaars waagden zich eveneens buiten de stad om voedselgewassen te bemachtigen.<sup>49</sup> In januari werd besloten om de kastelen Zijlhof en Steneveld bij Leiderdorp af te breken, wat ook betekende dat hun boomgaarden werden vernietigd.<sup>50</sup> Maar vruchten leverde dit natuurlijk niet meer op voor de slopers.

Binnen de stad bevonden zich veel gevluchte boeren die hun vee hadden meegenomen. Omdat de vijand niet al te dicht tot de stad was genaderd, kon men het vee overdag buiten de poorten laten grazen, al werd dit voor de veiligheid 's nachts naar de stad gebracht. Voor de paarden die binnen de poorten werden gehouden, verzamelde men tijdens snelle en heimelijke uitvallen hooi uit de omgeving.<sup>51</sup>

Een groot geluk bij een ongeluk vormde de grote voorraad voedsel die in Leiden lag opgeslagen en dat eigenlijk bestemd was voor Haarlem zodra het beleg daar zou zijn opgeheven. Die voorraden waren zo groot dat er zelfs beweerd is dat Leidenaars rond deze periode graan verkochten vanwege de zeer hoge prijzen.<sup>52</sup> Nu Leiden zelf door de Spaanse troepen belegerd werd, kwam dit voedsel natuurlijk goed van pas.<sup>53</sup> Tijdens dit eerste beleg bleef de voedselsituatie in de stad redelijk, ook al werd eind januari besloten tot een brooduitdeling aan de armen.<sup>54</sup> Achter deze bedeling zat

een actie van Anna Sandelijns, weduwe van Jan Robrechtsz. Barteel, die vermoedelijk uit Antwerpen afkomstig was en een van de eerste gereformeerden in Leiden. Zij woonde als eigenaresse in het pand Rapenburg 12, later het Hospice Wallon genoemd, dat zij gedeeltelijk onderverhuurde aan een Waalse dominee. Samen met zeven andere deftige vrouwen vormde zij tijdens het eerste beleg een comité om aalmoezen in te zamelen bij rijke ingezetenen voor de meest behoeftige burgers van de stad. Misschien had die dominee haar hiertoe geïnspireerd. Op zich niet zo verbazingwekkend, maar het damescomité had ook een zeer vermetel plan: zij aasden op de gelden van de Leidse buurtverenigingen. Dat geld werd altijd besteed aan jaarlijkse buurtfeesten. Kennelijk moesten de dames ook heren te hulp roepen om dit euvel plan ten uitvoer te brengen, want 'als zijnde vrouwspersonen' lukte hen dit niet op eigen houtje. Het strijdplan van deftige dames leverde als succes op dat de brooduitdeling gefinancierd kon worden en dat er geen buurtfeesten meer werden gehouden. Een indicatie overigens dat het tot dan toe helemaal niet zo slecht ging in de stad.<sup>55</sup>

In het voorjaar legden warmoesiers vlak onder de wallen kooltuinen aan zodat de bevolking de komende zomer voedzame groente kon krijgen. Deze aanleg zou van onschatbare betekenis worden voor de periode van het tweede beleg.

### **De maanden tussen de eerste en de tweede belegering**

In de geschiedschrijving over het beleg van Leiden is de stadsbestuurders wel verweten dat zij in de maanden tussen het eerste en het tweede beleg, van maart tot en met mei, geen grote voorraden hebben aangelegd. Fagel en Groenveld vragen zich af of dit verwijt terecht is. Door het ontslag van de burgemeesters heerste er een bestuurscrisis, maar dit is geen excuus (Fagel). Maar wel was de toevoer van graan nagenoeg onmogelijk geworden omdat Amsterdam in Spaanse handen was en daarom niet te bereiken (Groenveld).<sup>56</sup> Voor andere gewassen als erwten, bonen, kool en rapen was bovendien de periode van de lente buitengewoon ongeschikt om voedsel aan te schaffen want de oogst was natuurlijk nog niet binnen. Verder waren door plunderingen en troepenbewegingen de oude voorraadschuren en landbouwgronden in de buurt van de stad geplunderd en leeggeroofd.

Maar aan de andere kant geeft het te denken dat het liefdadige instellingen in Leiden wel gelukte om in deze tijd hun voorraden aan te vullen. In februari, dus nog tijdens het eerste beleg, kocht het Catharinagasthuis 186

pond vlees en bovendien nog een varkensbeest, maar dit kon om geslacht vee binnen de veste gaan. Zonder dat het duidelijk is of het gaat om het eerste of het tweede beleg staat in de registers van de Heilige Geest dat deze instelling ‘in den belegherden thijdt’ nog zakken rogge heeft gekocht.<sup>57</sup> Uit de Haarlemse voorraad? De kans is groot dat particulieren zelf wel in deze maanden weer zijn gaan hamsteren en de boer opgingen. Ondanks de verhalen over plunderingen en rooftochten bleven er nog steeds boerderijen in bedrijf. Dit blijkt in ieder geval uit een bestelling van het Catharina-gasthuis. In mei, toen het tweede beleg al was begonnen, betrok dit gasthuis nog van tien verschillende leveranciers 861 pond kaas en zelfs in juni, toen de situatie steeds nijpender was geworden, nog 102 pond kaas. Maar dit was wel de laatste aanschaf van dit ziekenhuis tot oktober. En dan te bedenken dat in ‘normale’ tijden eens in de twee maanden voorraden kaas en vlees werden aangeschaft.<sup>58</sup> Hiermee zijn we overigens al beland in de periode van het tweede beleg.

### Honger tijdens het tweede beleg

Wie kan beter verhalen over de honger tijdens het beleg dan iemand die het zelf aan den lijve heeft ondervonden? Helaas is de naam van de schrijver onbekend maar het ‘Dagverhaal’ geeft een goed beeld van het lijden van Leiden. In de korte en zakelijke dagboek aantekeningen maakte de auteur vooral aantekeningen over voedsel en de geleden honger.

Hoezeer de Spanjaarden hun les getrokken hadden uit het mislukken van het eerste beleg, blijkt wel de eerste de beste dag van de belegering. Het dagboek begint met de aantekening dat op woensdagochtend 26 mei de Spaanse soldaten tot aan de stadsmuren kwamen en voor de ogen van de burgers daar alle grazende koeien wegvoerden. De eerste slag was de stad toegebracht en de schrik zat er goed in. Toen de volgende dag vier Engelse vendels toestemming vroegen om de stad in te trekken, werd dit geweigerd omdat de stad te weinig voorraden had. Wel mochten zij zich buiten de stad legeren en dan voedsel uit de stad krijgen. Volgens mij een raar argument; Leiden had duidelijk geen zin in nog meer ingekwartierde soldaten. De Engelsen dropen af.<sup>59</sup>

Niet in het dagboek wordt de maatregel van 29 mei van het stadsbestuur vermeld dat voor boter en kaas vaste prijzen werden vastgesteld. Een paar dagen later volgde een prijsvoorschrift over rogge en tarwe.<sup>60</sup> Het was dui-

delijk dat het stadsbestuur een explosieve verhoging van de prijzen trachtte te voorkomen.

Op 7 juni lukte het de geuzen met hulp van de 'burgerij van Leiden' om op de Spanjaarden buitgemaakte schepen de stad binnen te loodsen. Naar men vertelde, aldus de dagboekschrijver, zaten hierin 300 hammen, honderd tonnen bier, tweeënehalf vat boter, twee en een halve ton buskruit, naast manden met allerlei mondvoorraad en stapels kleding.<sup>61</sup>

### Strijd om de kooltuinen en rantsoenen op brood

Een slecht bericht was de verovering, op 15 juni, door de Spanjaarden van de schans bij de Poelbrug, want deze schans was juist aangelegd om de kooltuinen te beschermen. Of nu alle kooltuinen rond Leiden verloren gingen, is niet duidelijk.<sup>62</sup> In de zomer kwamen de kooltuinen in ieder geval steeds meer onder vijandelijk vuur te liggen.<sup>63</sup> Volgens Mendoza deden Leidenaren driemaal een uitval uit de stad om de kooltuinen weer in handen te krijgen. Kool, zo beweerde Mendoza, leverde veel voedsel op, want de kool die ze in Holland kweken was veel groter dan in alle andere provincies.<sup>64</sup> Over die uitvallen is verder weinig te vinden. Wel zegt Fruin dat tot half juni de stad nog niet helemaal was ingesloten en 'wie de binnensloten en paden goed kende kon nog wel wat binnensmokkelen'.<sup>65</sup> Rond diezelfde datum lukte het vrijbuiters om een konvooi te onderscheppen dat van Amsterdam naar de vijandelijke kwartieren onderweg was. Maar de buit viel tegen.

Op 28 juni begon het te rommelen in de stad. Om de sociale onrust te onderdrukken nam de militaire goeverneur Dirk van Bronckhorst twee maatregelen: de voorraad koren zou worden geteld om speculatie te voorkomen en er werd een galg in de Breestraat opgericht om de opstandige menigte schrik in te boezemen.<sup>66</sup> Op 3 juli begon het stadsbestuur brood uit te delen aan de armen. Zij moesten hiervoor wel betalen of als tegenprestatie aan de vesten werken. Iedereen zou een half pond brood per dag krijgen. Hoeveel is een half pond brood? Nu weegt een heel brood 800 gram en een halfje dus 400 gram. Een half pond brood per dag zou neerkomen op ongeveer negen boterhammen. Natuurlijk niet geweldig, maar meer dan genoeg om in leven te blijven. Veel te weinig volgens de boze armen. Het stadsbestuur, bang voor sociale onrust, zwichtte en deelde aan iedere arme een pond brood uit. Volgens Van Deursen bestond in deze periode het normale broodverbruik van een gezin met twee kleine kinde-

ren op ongeveer vijf pond per dag.<sup>67</sup> Dat zou dan neerkomen op meer dan drie hedendaagse broden en dan te bedenken dat het om zwaar te verteren roggebrood ging!

Om toch enige controle te krijgen over de graanvoorraad moesten alle burgers die meer dan een achtste korenmaat (4,2 liter graan) per hoofd van het gezin thuis in voorraad hadden, het overschot aan de magistraat overdragen die dit weer aan de 'talrijke' armen kon uitdelen.<sup>68</sup> Dit wijst er wel op dat in ieder geval de meer welvarende Leidenaren zelf flink hadden gehamsterd. Volgens Fruin 'bleven de meer vermogenden onbekrompen in hun voeding, alleen de armen leden gebrek'.<sup>69</sup> Het beleg was inmiddels al meer dan vijf weken aan de gang. Bij iedereen werd huiszoeking gedaan naar graanvoorraden, ook bij de anonieme dagboekschrijver. Een week later, rond 10 juli, brak in de stad de pest uit.

Op 15 juli maakte het stadsbestuur zich druk om de onderhandse verkoop van zuivelproducten binnenshuis. Volgens de regels moest alle boter openlijk in het Boterhuis bij de Waag worden verkocht, en nergens anders. Op de dagboekschrijver maakte dit geen indruk, in ieder geval zegt hij er niets over. Na deze maatregel van het stadsbestuur was het weer een tijdje stil tot er op 29 juli, aldus de dagboekschrijver, weer een uitval werd gedaan naar de Boshuizerschans om de kooltuinen weer in bezit te krijgen. Een mislukte poging.

Eind juli begon een tegenoffensief met inundaties, maar zoals bekend bleven de resultaten uit. Het leven in Leiden werd meer en meer beheerst door een bijna vergeefs wachten op hulp en verlossing.

1 augustus werd verordonneerd dat zoete melk niet meer los verkocht mocht worden, maar alleen gebruikt mocht worden voor het karnen van boter en kaas. Het restproduct, de karnemelk bleef in de verkoop. Verder trad het stadsbestuur op tegen zwarte handel in groente, want dit was 'in het belang van de weniger beurs en tot grooten achterdeele van de schamele gemeente'.<sup>70</sup> Waren sommige kooltuinen buiten de poorten nog toegankelijk of verbouwde men nu ook in dit zomerseizoen groente binnen de stad?

### Geen brood maar moutkoeken

Op 5 augustus werd de voedselsituatie echt nijpend. Er was geen brood meer, in ieder geval voor de armen. Het dagboek vermeldt een volgende fase: de overheid ging moutkoeken van ongeveer een pond aan de armen

verstrekken à raison van driekwart stuiver. Maar dit vervangingsproduct van brood viel niet in goede aarde, omdat deze niet lang genoeg gebakken waren. Deze misbaksels kon men de volgende dag al kopen voor een halve stuiver.<sup>71</sup> Er dreigde een volksopstand hierover. Om de gemoederen te sussen, besloot het stadsbestuur twee dagen later dat de armen naar believen of koeken mochten halen of dat zij meel kregen om deze zelf te bakken.

Men beweert, aldus de dagboekschrijver, dat vanaf deze tijd, als gevolg van hongersnood en van het feit dat er geen brood meer te krijgen was, door sommige huisgezinnen in één week wel voor drie of vier karolusguldens aan wortelen werd gegeten, zodat de groentetuinders er rijk van zijn geworden. Uit boedelinventarissen blijkt dat vanaf deze periode veel Leidenaren, ook uit de middenklasse, kleding, meubels en kostbaarheden begonnen te verkopen of geld moesten lenen om aan eten te komen.

Volgens mij was nog niet de gehele bevolking van Leiden er slecht aan toe. De armen begonnen echt te creperen, en de middenstand en de rijken deden eindelijk ook een duit in het zakje ten aanzien van bezuinigingen op voedsel: zij beperkten hun biergebruik. Dat mocht uitsluitend nog per kan worden gekocht. Bovendien stemden zij op dezelfde dag, 7 augustus, erin toe om geen feestmalen of drinkgelagen meer aan te richten!

Vermoedelijk eveneens op 7 augustus nam het stadsbestuur het besluit om een telling te houden van het aantal inwoners per buurt, om te bepalen hoeveel mensen er gevoed moesten worden en hoeveel voorraden graan er nog bij particulieren lagen (hierover zegt het dagboek niets). Kennelijk teerden nog vele rijken op hun gehamsterde voorraden. De telling wees uit dat er op dat moment 12.456 mensen in Leiden woonden.<sup>72</sup> Een dag later verzuchtte de schrijver van het Dagverhaal dat er extreme nood heerste, en het ergste was dat men wist dat er ook de komende tijd nauwelijks brood of mondvoorraad te krijgen zou zijn.<sup>73</sup> Het moreel zakte, waarbij ook de angst voor de pest een ieder in zijn greep hield. Volgens Mendoza hielden uitvallen of andere krijgsverrichtingen op wegens gebrek aan groente, vee en andere levensmiddelen. Het leek alsof de stad niet bewoond was, want niemand verliet de stad of vertoonde zich op de muren.<sup>74</sup>

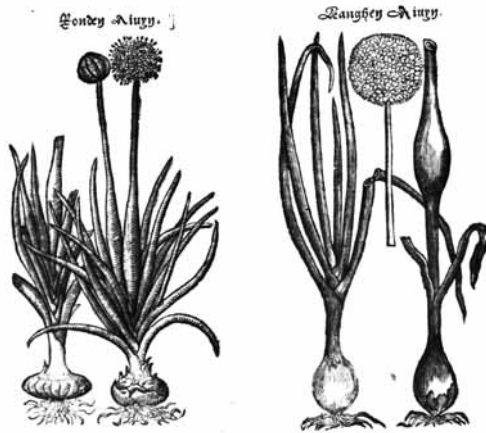
Ook het dagboek zweeg lange tijd, tot 27 augustus. Toen brak er een massaal hongeroproer uit onder de 'vrijbuiters'. De eerste grote muiterij in de stad tijdens het beleg. Deze soldaten waren door de stad geronseld, ingekwartierd en ook betaald, maar ze wilden niet langer in de stad blijven. Door gebrek aan brood en spijs waren ze zo verzwakt dat ze beweerden niet meer de wacht te kunnen houden. Ze verschenen en bloc voor de magistratuur op het stadhuis om hun dienst op te zeggen en het vendel

terug te geven, tenzij men hen van spijs en drank voorzag. Enkelen vroegen om een paspoort en konden daarmee kennelijk de stad verlaten.<sup>75</sup> Evenals bij het vorige oproer werden ook nu de rijken weer aangepakt. Alle huizen van de rijken werden weer geïnspecteerd, nu op alle levensmiddelen inclusief koeien, paarden, ossen, schapen, lammeren en hoenders (merkwaardigerwijze werden varkens niet genoemd!). Alles wat de inspecteurs aantroffen in de huizen dat niet nodig was voor de leeftocht voor de komende veertien dagen, werd in beslag genomen om te worden uitgedeeld onder de 'nooddruftige armen'. Verder mocht niemand enig voedsel kopen voordat men al zijn eigen proviand had opgegeten. Iedereen moest dan onder ede verklaren dat hij of zij niet langer dan veertien dagen kon leven van de proviand in huis.

### Vleesuitdelingen

De laatste dag van augustus werd bekend gemaakt dat men nu elke dag tien of elf stuks vee zou doden aangezien er geen ander voedsel zoals brood, kaas of groente meer was. Om te beginnen heeft men wel 40 of 48 stuks vee geslacht; het vlees kostte 9 duiten het pond. Onduidelijk is of paupers die geen geld meer hadden ook iets kregen. Op 2 september werd het geslachte rundvlees in het koor van de Pieterskerk verzameld en verder gedistribueerd via de bestuurders van de buurten. Iedereen kreeg per gezinslid twee pond vlees voor vier dagen. Wie zelf nog over levensmiddelen beschikte (graan, kaas, vlees of boter) kreeg geen vlees.

'Groot rumoer en gekrijs van het volk barstte los op 3 september, als gevolg van de enorme ellende, want er was koren noch gerstekoeck noch enig ander soort voedsel meer voorhanden' zo staat in het dagboek geschreven. Helemaal juist was dit verwijt van de roerige bevolking niet, er was alleen nog maar vers rundvlees! Omdat de burgers niet tot bedaren konden worden gebracht, stuurde het stadsbestuur nog meer bodes naar de Prins om hulp te vragen. 'Deze dagen kostte een ei een stuiver, een wortel idem, een kool 6 stuivers, een pint zoete melk 4 stuivers en alle andere zaken waren naar verhouding even duur, want er was niets te krijgen'.<sup>76</sup> Volgens Valdés, die dit van een Leidse schipper had gehoord, werden sindsdien elke vier dagen tachtig koeien geslacht en kreeg iedere bewoner een half pond vlees.<sup>77</sup> Berichten uit de stad zelf, dat wil zeggen van de dagboekschrijver, ontbreken verder gedurende drie weken.



Afb. 4. De ronde en de lange ajuy. Rembertus Dodonaeus, Herbarius oft Crudt-boeck 1644.

24 september was er weer grote consternatie. Omdat er verder geen voedsel meer was, begon het stadsbestuur paarden te slachten om iedereen een pond vlees te geven voor twee dagen. Maar de bevolking gruwde van het paardenvlees en daarom besloot het stadsbestuur om voor de helft paarden- en voor de andere helft rundvlees uit te delen. Met tegenzin, want de koeien wilde men houden om aan de zieken nog zuivel te kunnen geven. Het gerucht ging dat paupers koolbladeren van de vuilnis verzamelden, deze wasten en daarna opaten. Direct daarop staat in het dagboek dat sommige gezonde lieden binnen een dag dood waren, gestorven van de honger. Was het water besmet waarin de kool werd gewassen, was het paardenvlees bedorven of ging het om de pest? Eerst nog gezond en dan de volgende dag dood van de honger; het lijkt me niet een verklaarbaar verschijnsel. In ieder geval ging men door met de uitdeling van paardenvlees totdat Leiden werd ontzet.

Onmiddellijk na de bevrijding bracht men levensmiddelen naar de stad, die vanuit het St. Jacobsgasthuis werden uitgedeeld. Alle mannen, vrouwen en kinderen kregen een half brood met een stuk kaas en een pekelharing om weer aan te sterken. 'Maar omdat zij zo lang geen brood gegeten hadden waren er velen die toen ze eenmaal goed aan het eten waren geslagen, zich niet konden inhouden en zich hebben doodgegeten, want zij waren nagenoeg verdroogd, uitgeteerd en vergaan'.<sup>78</sup> In oktober, direct na het ontzet van Leiden, schafte het Catharinagasthuis weer volop voedsel aan: 200 haringen, 82 pond stokvis aangevuld met nog een lading stokvis

uit Amsterdam, en scholletjes. Vlees ontbrak in de rekeningen van deze maand, had men daar genoeg van na alle vleesuitdelingen?<sup>79</sup>

### Honger en hoge sterfte

Uit het Dagverhaal blijkt dat er tot het laatst toe nog wel iets te eten was in de stad. Wie over geld beschikte kon dikwijls èn teren op zijn voorraad èn tegen hoge prijzen nog voedsel bemachtigen. Tot het laatst toe kreeg de arme bevolking voedsel uitgedeeld, al vond zij moutkoeken en paarden-vlees om van te gruwen. Hoe kunnen we nu verklaren dat er tijdens het beleg zoveel mensen zijn gestorven? Schattingen lopen sterk uiteen, maar vermoedelijk is toch bijna de helft van de bevolking omgekomen.<sup>80</sup>

In zijn onderzoek naar de Hongerwinter geeft Trienekens aan dat er toen absoluut een tekort aan voedsel was, maar dat het aantal slachtoffers – naar verhouding tot de bevolking overigens veel minder dan tijdens het beleg van Leiden – veel kleiner had kunnen zijn indien de schaarse levensmiddelen eerlijker onder de bevolking waren verdeeld. Dit geldt zeker voor de Leidse situatie, omdat in het begin van het beleg bij de uitreiking van voedsel dikwijls moest worden betaald. Dat moet toch een probleem zijn geweest voor de verarmde vluchtelingen en de grote groep Leidse armen die al lange tijd onder de slechte economische conjunctuur hadden geleden en geheel verpauperd waren. Maar uit allerlei bronnen blijkt dat mensen tijdens de belegering veel van hun kleding en huisraad verkochten om aan geld te komen en dat arme middenstanders bij de meer gegoeden geld konden lenen. Toen de hongersnood echt nijpend werd, kregen de inwoners vlees uitgereikt zonder dat ervoor betaald diende te worden.

Natuurlijk is er tijdens het beleg van Leiden honger geleden, maar waren de rantsoenen bij de voedseluitdelingen te laag om in leven te blijven tijdens de 115 dagen dat het beleg duurde? Uit het Dagverhaal blijkt dat de echte hongersnood eigenlijk pas de laatste maand de stad teisterde en toen moest men zien te overleven met een rantsoen van een half pond vlees per dag. Veel is het niet, maar gaat men dan dood van de honger?

Alles wijst er op dat er een andere oorzaak voor de hoge sterfte moet worden gevonden. Vanaf juli heerste er de pest in de stad. Ook rijke burgemeesters en gegoede middenstanders, die nog genoeg te eten hadden, gingen aan de pest ten onder. Natuurlijk was de sterftekans bij epidemieën voor de armen, die al een lange periode van gebrekkige voeding al vóór het beleg achter de rug hadden, groter dan bij de rijken, die meer weerstand



Afb. 5. *De pest te Leiden. Schoorsteenstuk Pesthuis, 1682*  
[Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden].

hadden. Een andere oorzaak van hoge sterfte kan misschien gevonden worden bij het drinkwater. In de zomer was de kans dat het water besmet werd groot en voor de armen werd de aanschaf van bier te duur, waardoor ze water moesten drinken. Dysenterie en andere ingewandziekten liggen dan op de loer. Het verhaal over de sterfte na het eten van koolbladen die gewassen werden, is misschien een aanwijzing in die richting.

Hoewel er hoogst waarschijnlijk meer inwoners aan besmettelijke ziekten dan van de honger zijn gestorven, blijft het beleg van Leiden een groot menselijk drama. Dat de honger als zeer traumatisch is ervaren, blijkt wel uit het feit dat nog tien jaar na het ontzet van Leiden inwoners op grote schaal eten hamsterden. Honger wilden zij nooit meer lijden. De fascinatie voor eten bleef nog lang bestaan in de schilderkunst, waar aan het eind van de zestiende eeuw nieuwe genres als banketjes met brood en kaas en later stillevens met groente, fruit, wijn en vis ook bij inwoners van Leiden gretig aftrek vonden.<sup>81</sup>

## Noten

- 1 David Barnouw, *De hongervinter* (Hilversum 1999), 7.
- 2 G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985).
- 3 E. Pelinck, 'Overlevering, legende en relieken van het beleg en ontzet van Leiden'. In: *Leids Jaarboekje* 46 (1954) 100-107, 100. M. Meijer-Drees, 'Burgemeester van der Werf als vaderlandse toneelheld: een politieke autoriteit in belegeringsdrama's'. In: *De zeventiende eeuw* 8 (1992) 167-176, 168.
- 4 Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag 1989) 44-45.
- 5 Robert Fruin, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574'. In: P.J. Blok en P.L. Muller (ed.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften*, deel II, ('s-Gravenhage 1900) 385-490, 391.

- 6 Ch. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (Den Haag 1908); Th. Van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992) 79.
- 7 Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1964) 197-198.
- 8 A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg'. In: J.W. Marsilje (red), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden 2002) 113-150, 113-115.
- 9 Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse opstand* (Amsterdam 1999) 68.
- 10 Brand, *Sociale omstandigheden* 119.
- 11 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen* 79.
- 12 Brand, *Sociale omstandigheden* 149.
- 13 Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, (Oxford 1995) 123-124; W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14<sup>e</sup> tot het midden van de 16<sup>e</sup> eeuw'. In: *TvG* 88 (1975) 501-538.
- 14 J.R. ter Molen, *Brood: de geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* ('s-Gravenhage 1983) 57.
- 15 Brand, *Sociale omstandigheden* 138-139.
- 16 J.G. Endhoven e.a., *De Tuin van Holland. Geschiedenis van de tuinbouw en groenteveiling in Leiden* (Utrecht 1992) 18.
- 17 R.A.L. Weeskamer (WK) nr. 1760b. 1 juni 1573.
- 18 A.P.E. Ruempol en G.J. Koot, 'Kaas en bier op 't menu, maar toch een 'vleischvorrigen'. In: J.R. ter Molen e.a. (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe* (Amsterdam 1986) 52.
- 19 Uit de zestiende eeuw zijn nauwelijks kookboeken ovegebleven. Een van de belangrijkste bronnen is het etiquette-boek van Erasmus, *De Civiliatate Morum Puerilium Libellus* uit 1530. Het oudste Nederlandse kookboekje dat rond 1510 werd uitgegeven is van de hand van Thomas van der Noot. Hierin stonden recepten om de meest prachtige gerechten bij banketten op te dienen, opgesierde pauwenpasteien, wildgerechten en andere spectaculaire dissen. Niet veel eenvoudiger zijn de recepten, voornamelijk voor zieken, van de Antwerpse arts Gheeraert Vorselman uit 1560 in het '*Kook-boeck/ Dat noch noyt in druc geweest en is*. Ook dit is een kookboek voor de rijken der aarde. In alle recepten worden zeer veel dure specerijen verwerkt, suiker, ook toen nog een kostbaar goed, werd merkwaardig genoeg veel gebruikt in combinatie met zoute ingrediënten.
- 20 Ria Jansen-Sieben en Johanna Maria van Winter, *De keuken van de late middeleeuwen. Een kookboek uit de 16<sup>e</sup> eeuw* (Amsterdam 1989) 96-97.
- 21 Bart Ibelings, 'Economie: veel consumptie, weinig productie'. In: J.G. Smit (red.), *Den Haag, geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574*, (Zwolle 2004) 151-180, 161.
- 22 *Tuin van Holland* 16.
- 23 *Woordenboek der Nederlandsche Taal* Deel VI 1331.
- 24 R.A.L. Archief WK, nr. 967a 23 juni 1575 organist appelrooster, aelspit bij messenmaker WK nr. 1760b 1 juni 1573.
- 25 *Tuin van Holland* 23.
- 26 Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age* (New Haven 1974) 153.
- 27 *Tuin van Holland* 11-13.
- 28 Pieter Claesz. Bakker te Leiden had in 1581 een hoenderhok en kot voor een varken en een koe die bij een boer in de wei stond. (bron WK nr.3220c). Een Leidse winkelier had een hoenderhok in 1583 (bron: H.A. Enno van Gelder, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16<sup>e</sup> eeuw*, deel II, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 141 ('s-Gravenhage 1973) 441 (verder afgekort Gegevens). Twee varkens bij een kuiper (WK 2329 1587/88). In boedelinventarissen in Delft en Den Haag heb ik veel gegevens gevonden over hoenderhokken. Op stadsgezichten is het nog mogelijk om zeker in de buurt van markten nog varkens te zien rondscharrelen (Sybrand van Beest: bij een schilderij van de varkensmarkt in Den Haag, maar dat ligt wel bijna voor de hand). Op prenten van Van Ostade worden varkens gevild en geslacht op binnenplaatsen waar ook kippen rondlopen en volgens gegevens van de Commissie van volksgezondheid zaten er in Leiden in kotten en hokjes op achter- en binnenplaatsen in arme buurten van Leiden veel varkens. Buren

klaagden over stank en overlast maar het werd getolereerd. Margreet van Es, *Eetgewoonten van de arbeidersklasse in de negentiende eeuw*, werkstuk vakgroep sociale geschiedenis 2006, in kader van werkgroep Het Leidse Wevershuisje.

29 Ter Molen, *Brood* 26.

30 Israel, *The Dutch Republic* 162.

31 In 1575 bestond de Spaanse troepenmacht in de Nederlanden uit 56.850 man onder wie 25.420 Nederlanders, 23.600 Duitsers en slechts 7830 Spanjaarden, hierbij moet nog een cavalerie van 2400 man worden geteld: Van Nierop, *Het verraad* 23; Israel, *Dutch Republic* 172.

32 Th. H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg*, deel Va (Leiden 1990) 186.

33 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Den Haag 2003) 8.

34 Scheurleer, *Het Rapenburg*, 5 delen; Thera Wijsenbeek, *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht* (Zwolle 1998) 48.

35 Van Nierop, *Verraad* 200.

36 Thera Wijsenbeek-Oldhuis, 'Verhuizen in woelige tijden'. In: *Holland, historisch tijdschrift* 2001 159-174.

37 Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988).

38 Vier zakken rogge bij een Alkmaarder droogscheerder in 1568 (bron : *Gegevens* deel II 141 39-41) ; bij een lakenhandelaar in Haarlem veel rogge op zolder, een deel was bestemd voor de armen 'die men den armen om Goetswille gaff' bij een lakenhandelaar in Haarlem in 1568. (bron : *Gegevens* Deel I 140 583). Een schipper uit Enkhuizen was in 1568 zeer arm, maar bezat wel gerookt spek, een halve zijde spek, en nog gerookt vlees (bron : *Gegevens* Deel I 140 623).

39 R.A.L. WK 1760b inventaris 1 juni 1573. In het Weeskamerarchief zijn van de 64 inventarissen en een aantal rekeningen uit de jaren zeventig van de 16<sup>e</sup> eeuw geen akten bewaard gebleven die tijdens het beleg werden opgemaakt. Waarschijnlijk is dat ook niet gebeurd. Van een aantal inventarissen dat in de maanden na het beleg wa opgesteld waren de erfstaten wel overleden tijdens het beleg. R.A.L. Archief van de Heilige Geest- of arme wees- en kinderhuis, blafferts 1573, 1574, 1575. Helaas zijn deze blafferts zo zwaar beschadigd dat ik deze niet durfde te raadplegen.

40 R.A.L. WK 1760b, 1 juni 1573.

41 R.A.L. Archief van de gasthuizen. St. Catharinagasthuis, inv.nr. 302 blaffert van de ontvangsten en uitgaven 1573, 1574 en 1575.

42 S. Groenveld, 'Van Vyanden und vriende bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad' (Den Haag 2001) 23.

43 *Tuin van Holland* 12.

44 *Rapenburg* deel IIIB 453.

45 Groenveld, 'Van Vyanden und vriende bedroevet'; S. Groenveld, Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand, 1566-1574. In : R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (ed.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad deel I Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 201-216.

46 *Rapenburg* deel Va 51.

47 *Tuin van Holland* 14.

48 Groenveld, *Van vyanden und vrienden* 22.

49 I.W.L. Moerman, 'Korte kroniek van Leiden en omstreken, oktober 1573-oktober 1574'. In : *Leiden '74* 1-12; M. Strobos, *De sociale gevolgen van het beleg van Leiden voor het platteland van Rijnland*. (ongepubliceerde doctoraalscriptie Leiden 2002.)

50 *Tuin van Holland* 14.

51 Groenveld, *Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand*, 1566-1574 201-216.

52 Raymond Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen* (Den Haag 1997) 9-10; Fruin, *Beleg* 392.

53 Johan Koppenol, *Het Leids ontzet 2 oktober 1574 door ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002). Louis Sicking schrijft dat juist van die glippers goederen zijn geconfisqueerd, onder wie brouwers, slaggers, een bakker en een kruidenier, die in 1574 allemaal nog voorraden hadden. Dat kan volgens hem toch geen toeval zijn. Helaas heb ik niet kunnen achterhalen

- of dit tijdens het eerste of het tweede beleg of in de periode daarvoor is gebeurd. Sicking, *Geuzen en glippers* 10.
- 54 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandse stad. Onder de Republiek*. Deel III ('s-Gravenhage 1916) 49-50.
- 55 *Rapenburg* deel Iva 152; Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14<sup>e</sup>-19<sup>e</sup> eeuw)* (Leiden 2005) 38.
- 56 Fagel, *Leids beleg* 25-26; Groenveld, *Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand* 201-216.
- 57 R.A.L. Archief Heilige Geest, nr. 1609 blaffert uitgaven en ontvangsten 1574.
- 58 Idem, ook blaffert van 1573 en 1575.
- 59 'Anoniem Dagverhaal opgetekend in Leiden 1574'. In: Johan Koppenol, *Het Leids Ontzet 2 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002) 67-109. Oorspronkelijk gepubliceerd in: R. Fruin (ed.), *De oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden. Bij gelegenheid van het derde eeuwgetijde in hun oorspronkelijke vorm herdrukt* ('s-Gravenhage 1874).
- 60 H.J.A. Visser, 'De prijsbeheersing tijdens het beleg van Leiden'. In: *Leids jaarboekje* 1954 108-112, 108-109.
- 61 *Dagverhaal* 69.
- 62 *Dagverhaal* 69-70.
- 63 Tuin van Holland 14.
- 64 Fagel, *Leids beleg* 13-14.
- 65 Fruin, *Het beleg en ontzet van Leiden* 422.
- 66 R. Fruin *Het beleg en ontzet van Leiden* 419. Over het tellen van het graan slechts vermelding in noot 1, op dezelfde pagina.
- 67 Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* 13-16.
- 68 *Dagverhaal* 70.
- 69 Fruin, *Het beleg* 423.
- 70 Visser, *Prijsbeheersing* 109.
- 71 *Dagverhaal* 74.
- 72 D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden 1986).
- 73 *Dagverhaal* 75.
- 74 Fagel, *Beleg* 15.
- 75 *Dagverhaal* 78.
- 76 *Dagverhaal* 80.
- 77 Fagel, *Beleg* 31 noot 18.
- 78 *Dagverhaal* 89.
- 79 R.A.L. Archief Gasthuizen nr.302, blaffert 1574.
- 80 De schattingen lopen sterk uiteen: de anonieme dagboekschrijver spreekt van 9000 mensen, Noordam schat het op 5000 slachtoffers maar de waarheid zal ergens in het midden liggen. Volgens De Boer en Van Maanen waren er in 1497 ca. 14.250 en in 1581 ca. 12.000 inwoners en volgens hun schatting vielen er 6000 doden tijdens het beleg. De Boer en Van Maanen, *Volkstelling 1574* div. pl.
- 81 R.A.L. WK 3220d. en *Rapenburg* deel I 109-114 inventaris juli 1583 van Pouwel Adriaensz. van Marijtgen Jacobsdr. kramer. Hierin nog voorraden eten: op de korenzolder gerst, rogge, koren, groene erwten, op hoogste zolder haver en raapzaad. *Rapenburg*, deel Va 224, inventaris juli 1576 van Adriana Danielsdr. weduwe van Jan Gerytsz. Van Wassenauer had nog een zak tarwe in voorraad in juli 1576. *Rapenburg* deel I 428 inventaris van Michiel Jansz. de Roos 23 november 1578 had in zijn stal 3 koebeesten (1 zwart ruggelt, 1 root en 1 swart). R.A.L. WK 4374b inventaris 1581 Simon Willemsz. Wassenauer schipper te Leiden bezat veel wapens o.a. een slagzwaard en aan etenswaar : veel gezouten vlees, 4 stukken gerookt vlees, een zijde spek, een gerookte ham, een gerookte tong, gezouten spek en worsten van het uitval van een half varken, 4 stolwijkse kazen, 3 groene kazen, 2 gravesantse kazen. R.A.L. WK 2750 1583 Matthijs Mathijss warmoesier in de Molensteeg pachtte land bij Croonesteyn en bezat 6 stukken gerookt vlees een een zijde spek "die ontgonnen is".

## License

THE WORK (AS DEFINED BELOW) IS PROVIDED UNDER THE TERMS OF THIS CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSE ("CCPL" OR "LICENSE"). THE WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT AND/OR OTHER APPLICABLE LAW. ANY USE OF THE WORK OTHER THAN AS AUTHORIZED UNDER THIS LICENSE OR COPYRIGHT LAW IS PROHIBITED.

BY EXERCISING ANY RIGHTS TO THE WORK PROVIDED HERE, YOU ACCEPT AND AGREE TO BE BOUND BY THE TERMS OF THIS LICENSE. TO THE EXTENT THIS LICENSE MAY BE CONSIDERED TO BE A CONTRACT, THE LICENSOR GRANTS YOU THE RIGHTS CONTAINED HERE IN CONSIDERATION OF YOUR ACCEPTANCE OF SUCH TERMS AND CONDITIONS.

### 1. Definitions

- a. **"Adaptation"** means a work based upon the Work, or upon the Work and other pre-existing works, such as a translation, adaptation, derivative work, arrangement of music or other alterations of a literary or artistic work, or phonogram or performance and includes cinematographic adaptations or any other form in which the Work may be recast, transformed, or adapted including in any form recognizably derived from the original, except that a work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation for the purpose of this License. For the avoidance of doubt, where the Work is a musical work, performance or phonogram, the synchronization of the Work in timed-relation with a moving image ("synching") will be considered an Adaptation for the purpose of this License.
- b. **"Collection"** means a collection of literary or artistic works, such as encyclopedias and anthologies, or performances, phonograms or broadcasts, or other works or subject matter other than works listed in Section 1(f) below, which, by reason of the selection and arrangement of their contents, constitute intellectual creations, in which the Work is included in its entirety in unmodified form along with one or more other contributions, each constituting separate and independent works in themselves, which together are assembled into a collective whole. A work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation (as defined above) for the purposes of this License.
- c. **"Distribute"** means to make available to the public the original and copies of the Work through sale or other transfer of ownership.
- d. **"Licensor"** means the individual, individuals, entity or entities that offer(s) the Work under the terms of this License.
- e. **"Original Author"** means, in the case of a literary or artistic work, the individual, individuals, entity or entities who created the Work or if no individual or entity can be identified, the publisher; and in addition (i) in the case of a performance the actors, singers, musicians, dancers, and other persons who act, sing, deliver, declaim, play in, interpret or otherwise perform literary or artistic works or expressions of folklore; (ii) in the case of a phonogram the producer being the person or legal entity who first fixes the sounds of a performance or other sounds; and, (iii) in the case of broadcasts, the organization that transmits the broadcast.
- f. **"Work"** means the literary and/or artistic work offered under the terms of this License including without limitation any production in the literary, scientific and artistic domain, whatever may be the mode or form of its expression including digital form, such as a book, pamphlet and other writing; a lecture, address, sermon or other work of the same nature; a dramatic or dramatico-musical work; a choreographic work or entertainment in dumb show; a musical composition with or without words; a cinematographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to cinematography; a work of drawing, painting, architecture, sculpture, engraving or lithography; a photographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to photography; a work of applied art; an illustration, map, plan, sketch or three-dimensional work relative to geography, topography, architecture or science; a performance; a broadcast; a phonogram; a compilation of data to the extent it is protected as a copyrightable work; or a work performed by a variety or circus performer to the extent it is not otherwise considered a literary or artistic work.
- g. **"You"** means an individual or entity exercising rights under this License who has not previously violated the terms of this License with respect to the Work, or who has received express permission from the Licensor to exercise rights under this License despite a previous violation.
- h. **"Publicly Perform"** means to perform public recitations of the Work and to communicate to the public those public recitations, by any means or process, including by wire or wireless means or public digital performances; to make available to the public Works in such a way that members of the public may access these Works from a place and at a place individually chosen by them; to perform the Work to the public by any means or process and the communication to the public of the performances of the Work, including by public digital performance; to broadcast and rebroadcast the Work by any means including signs, sounds or images.
- i. **"Reproduce"** means to make copies of the Work by any means including without limitation by sound or visual recordings and the right of fixation and reproducing fixations of the Work, including storage of a protected performance or phonogram in digital form or other electronic medium.

**2. Fair Dealing Rights.** Nothing in this License is intended to reduce, limit, or restrict any uses free from copyright or rights arising from limitations or exceptions that are provided for in connection with the copyright protection under copyright law or other applicable laws.

**3. License Grant.** Subject to the terms and conditions of this License, Licensor hereby grants You a worldwide, royalty-free, non-exclusive, perpetual (for the duration of the applicable copyright) license to exercise the rights in the Work as stated below:

- a. to Reproduce the Work, to incorporate the Work into one or more Collections, and to Reproduce the Work as incorporated in the Collections; and,
- b. to Distribute and Publicly Perform the Work including as incorporated in Collections.
- c. For the avoidance of doubt:
  - i. **Non-waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme cannot be waived, the Licensor reserves the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License;
  - ii. **Waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme can be waived, the Licensor waives the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License; and,
  - iii. **Voluntary License Schemes.** The Licensor waives the right to collect royalties, whether individually or, in the event that the Licensor is a member of a collecting society that administers voluntary licensing schemes, via that society, from any exercise by You of the rights granted under this License.

The above rights may be exercised in all media and formats whether now known or hereafter devised. The above rights include the right to make such modifications as are technically necessary to exercise the rights in other media and formats, but otherwise you have no rights to make Adaptations. Subject to Section 8(f), all rights not expressly granted by Licensor are hereby reserved.

**4. Restrictions.** The license granted in Section 3 above is expressly made subject to and limited by the following restrictions:

- a. You may Distribute or Publicly Perform the Work only under the terms of this License. You must include a copy of, or the Uniform Resource Identifier (URI) for, this License with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. You may not offer or impose any terms on the Work that restrict the terms of this License or the ability of the recipient of the Work to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. You may not sublicense the Work. You must keep intact all notices that refer to this License and to the disclaimer of warranties with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. When You Distribute or Publicly Perform the Work, You may not impose any effective technological measures on the Work that restrict the ability of a recipient of the Work from You to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. This Section 4(a) applies to the Work as incorporated in a Collection, but this does not require the Collection apart from the Work itself to be made subject to the terms of this License. If You create a Collection, upon notice from any Licensor You must, to the extent practicable, remove from the Collection any credit as required by Section 4(b), as requested.
- b. If You Distribute, or Publicly Perform the Work or Collections, You must, unless a request has been made pursuant to Section 4(a), keep intact all copyright notices for the Work and provide, reasonable to the medium or means You are utilizing: (i) the name of the Original Author (or pseudonym, if applicable) if supplied, and/or if the Original Author and/or Licensor designate another party or parties (e.g., a sponsor institute, publishing entity, journal) for attribution ("Attribution Parties") in Licensor's copyright notice, terms of service or by other reasonable means, the name of such party or parties; (ii) the title of the Work if supplied; (iii) to the extent reasonably practicable, the URI, if any, that Licensor specifies to be associated with the Work, unless such URI does not refer to the copyright notice or licensing information for the Work. The credit required by this Section 4(b) may be implemented in any reasonable manner; provided, however, that in the case of a Collection, at a minimum such credit will appear, if a credit for all contributing authors of the Collection appears, then as part of these credits and in a manner at least as prominent as the credits for the other contributing authors. For the avoidance of doubt, You may only use the credit required by this Section for the purpose of attribution in the manner set out above and, by exercising Your rights under this License, You may not implicitly or explicitly assert or imply any connection with, sponsorship or endorsement by the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties, as appropriate, of You or Your use of the Work, without the separate, express prior written permission of the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties.
- c. Except as otherwise agreed in writing by the Licensor or as may be otherwise permitted by applicable law, if You Reproduce, Distribute or Publicly Perform the Work either by itself or as part of any Collections, You must not distort, mutilate, modify or take other derogatory action in relation to the Work which would be prejudicial to the Original Author's honor or reputation.

## 5. Representations, Warranties and Disclaimer

UNLESS OTHERWISE MUTUALLY AGREED TO BY THE PARTIES IN WRITING, LICENSOR OFFERS THE WORK AS-IS AND MAKES NO REPRESENTATIONS OR WARRANTIES OF ANY KIND CONCERNING THE WORK, EXPRESS, IMPLIED, STATUTORY OR OTHERWISE, INCLUDING, WITHOUT LIMITATION, WARRANTIES OF TITLE, MERCHANTABILITY, FITNESS FOR A PARTICULAR PURPOSE, NONINFRINGEMENT, OR THE ABSENCE OF LATENT OR OTHER DEFECTS, ACCURACY, OR THE PRESENCE OF ABSENCE OF ERRORS, WHETHER OR NOT DISCOVERABLE. SOME JURISDICTIONS DO NOT ALLOW THE EXCLUSION OF IMPLIED WARRANTIES, SO SUCH EXCLUSION MAY NOT APPLY TO YOU.

**6. Limitation on Liability.** EXCEPT TO THE EXTENT REQUIRED BY APPLICABLE LAW, IN NO EVENT WILL LICENSOR BE LIABLE TO YOU ON ANY LEGAL THEORY FOR ANY SPECIAL, INCIDENTAL, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR EXEMPLARY DAMAGES ARISING OUT OF THIS LICENSE OR THE USE OF THE WORK, EVEN IF LICENSOR HAS BEEN ADVISED OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGES.

## 7. Termination

- a. This License and the rights granted hereunder will terminate automatically upon any breach by You of the terms of this License. Individuals or entities who have received Collections from You under this License, however, will not have their licenses terminated provided such individuals or entities remain in full compliance with those licenses. Sections 1, 2, 5, 6, 7, and 8 will survive any termination of this License.
- b. Subject to the above terms and conditions, the license granted here is perpetual (for the duration of the applicable copyright in the Work). Notwithstanding the above, Licensor reserves the right to release the Work under different license terms or to stop distributing the Work at any time; provided, however that any such election will not serve to withdraw this License (or any other license that has been, or is required to be, granted under the terms of this License), and this License will continue in full force and effect unless terminated as stated above.

## 8. Miscellaneous

- a. Each time You Distribute or Publicly Perform the Work or a Collection, the Licensor offers to the recipient a license to the Work on the same terms and conditions as the license granted to You under this License.
- b. If any provision of this License is invalid or unenforceable under applicable law, it shall not affect the validity or enforceability of the remainder of the terms of this License, and without further action by the parties to this agreement, such provision shall be reformed to the minimum extent necessary to make such provision valid and enforceable.
- c. No term or provision of this License shall be deemed waived and no breach consented to unless such waiver or consent shall be in writing and signed by the party to be charged with such waiver or consent.
- d. This License constitutes the entire agreement between the parties with respect to the Work licensed here. There are no understandings, agreements or representations with respect to the Work not specified here. Licensor shall not be bound by any additional provisions that may appear in any communication from You. This License may not be modified without the mutual written agreement of the Licensor and You.
- e. The rights granted under, and the subject matter referenced, in this License were drafted utilizing the terminology of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979), the Rome Convention of 1961, the WIPO Copyright Treaty of 1996, the WIPO Performances and Phonograms Treaty of 1996 and the Universal Copyright Convention (as revised on July 24, 1971). These rights and subject matter take effect in the relevant jurisdiction in which the License terms are sought to be enforced according to the corresponding provisions of the implementation of those treaty provisions in the applicable national law. If the standard suite of rights granted under applicable copyright law includes additional rights not granted under this License, such additional rights are deemed to be included in the License; this License is not intended to restrict the license of any rights under applicable law.